

УДК 347.412

ВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ГРОШОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Карабань Я. А.

Господарський суд Донецької області, м. Донецьк, Україна

У статті аналізуються положення цивільного і господарського законодавства, що визначають порядок виконання грошових зобов'язань, зокрема валюту виконання, черговість погашення здійсненим платежем вимог кредитора, якщо таких вимог у межах даного зобов'язання існує декілька. Розглядаються принципи належного і реального виконання стосовно грошових зобов'язання.

Ключові слова: грошове зобов'язання; належне виконання; реальне виконання; погашення вимог; готівкові розрахунки; безготівкові розрахунки.

Виконання грошових зобов'язань з огляду на те, що грошові зобов'язання є супутніми майже всім майновим відносинам, в яких здійснюється цивільний обіг, має істотне соціально-економічне значення. Проте в науці цивільного права проблемі виконання грошових зобов'язань приділяється недостатня увага, наслідком чого є неврегулювання відповідних відносин у певній частині або недоцільне їх врегулювання. З огляду на ці обставини дослідження проблеми виконання цивільних грошових зобов'язань має ознаку актуальності.

У наці цивільного права до цієї проблеми звертались Лунц Л. А., Белов В. А., Лавров Д. Г., Новосьолова Л. О., Подцерковний О. П., Печений О. П., Безклубий І. А., Опадчий І. М. та інші дослідники.

Метою цієї статті є пошук варіантів більш доцільного врегулювання грошових відносин та теоретичне обґрунтування цих варіантів.

Грошові зобов'язання, як і інші цивільні зобов'язання, мають виконуватись з дотриманням принципів реального і належного виконання. Брагінський М. Й. правильно стверджував, що в принципі реального виконання проявляється сутність виконання, а принцип належного виконання характеризує якість виконання [1, с. 336]. З цим слід погодитись як із схемою, що дає змогу побачити сутність речей. Якщо ж ми підемо далі і почнемо розмежовувати зазначені два принципи, то це навряд чи буде конструктивним зайняттям. Справа в тому, що ці два принципи пов'язані, тому порушення одного принципу може перетворитись у порушення іншого і навпаки. Так, нездійснення платежу за грошовим зобов'язанням є порушенням принципу реального виконання, але боржник може здійснити платіж пізніше. Тут уже боржник не може вважатись таким, що порушив принцип реального виконання. Грошове зобов'язання він виконав, але він виконав його несвоєчасно, тобто неналежно.

Подцерковний О. П. зазначає на те, що неправильне заповнення рядка „призначення платежу” у платіжному документі означає неналежне виконання грошового зобов'язання [2, с. 92]. Але ж отримання платежу, який оформлений платіжним документом з неправильною вказівкою на його призначення, означає отримання коштів без достатньої правової підстави. Вони підлягають поверненню відповідно до ст. 1212 ЦК, якщо отримувач платежу не скористався правом зробити заяву про залік

взаємних одnorідних (грошових) вимог, а існуюче грошове зобов'язання, якщо отримувач платежу не скористався зазначеним правом, залишається реально не виконаним. Отже, порушення принципу реального виконання може проявитись у кінцевому рахунку як порушення принципу належного виконання, а порушення принципу належного виконання може проявитись у кінцевому рахунку як порушення принципу реального виконання.

Згідно ч. 1 ст. 533 ЦК грошове зобов'язання має бути виконане у гривнях. Використання іноземної валюти при здійсненні розрахунків на території України за зобов'язаннями допускається у випадках, порядку та на умовах, встановлених законом (ч. 3 ст. 533 ЦК). Ч. 2 ст. 198 ГК також встановлює, що грошові зобов'язання учасників господарських відносин підлягають оплаті у гривнях. Встановлення в Господарському кодексі такого правила є цілком нормальним з огляду на комплексний характер цього законодавчого акта, у ньому формулюються норми як публічного, так і приватного права. Що стосується наведеного вище положення ст. 533 ЦК, то воно також має комплексний характер, встановлює і норму цивільного права і норму публічного права. Проте кредитор за грошовим зобов'язанням може прийняти виконання в іноземній валюті, хоч документально виконання оформляється як таке, що виконане в національній валюті. Це – надзвичайно поширене явище у грошових зобов'язаннях фізичних осіб. Держава виявилась нездатною боротися з ним, бо репресивні заходи навряд чи дадуть позитивний ефект, а можливості зміцнення національної валюти виявились бездарно втраченими. За таких умов у розрахунках між фізичними особами часто використовується іноземна валюта, а держава до останнього часу непрямо сприяла цьому, дозволяючи видачу банками кредитів фізичним особам в іноземній валюті. Інша функція кредитів в іноземній валюті, що надавались фізичним особам, – це перекладення ризику девальвації національної валюти з банків – суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють її за свій ризик за визначенням, на фізичних осіб, що отримували у банках кредити в іноземній валюті.

Виконання грошових зобов'язань між фізичними особами, якщо ці зобов'язання не пов'язані з підприємницькою діяльністю, здійснюється у готівковій і безготівковій формі (ч. 1 ст. 1087 ЦК). Розміщення цього законодавчого положення в главі 74 „Розрахунки” Цивільного кодексу є невдалим з огляду на те, що при готівкових розрахунках через каси підприємств розрахункові правовідносини не виникають узагалі, тому законодавче положення, що включене до ст. 1087 ЦК, доцільно було б розмістити поряд із ст. 533-535 ЦК, а у випадку, якщо в Цивільному кодексі буде виокремлена глава „Грошові зобов'язання”, то – в цій главі.

Виконання грошових зобов'язань між юридичними особами (а також зобов'язань за участю фізичних осіб, якщо такі зобов'язання пов'язані з їх підприємницькою діяльністю) здійснюється у безготівковій формі, але може здійснюватись і готівкою, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 1087 ЦК). Ці законодавчі положення передбачають необхідність адекватного тлумачення поняття готівкових розрахунків, маючи на увазі, що в решті випадків (які не охоплюються поняттям готівкових розрахунків) розрахунки є безготівковим. Втім, можна йти і протилежним шляхом, якщо це видається зручнішим: визначити поняття безготівкових розрахунків, а решту розрахунків визнати розрахунками готівкою.

Проте поняття розрахунків готівкою у законодавстві не визначається. Визначення цього поняття немає, зокрема в Положенні про ведення касових операцій в

національній валюті України. Безготівкові розрахунки в Інструкції про безготівкові розрахунки в національній валюті визначаються як „перерахування певної суми коштів з рахунків платників на рахунки одержувачів, а також перерахування банками за дорученнями підприємств і фізичних осіб коштів, внесених ними готівкою в касу банку, на рахунок одержувачів коштів”.

Черешнюк В. стверджує, що випадки, коли платник вносить готівкові кошти в касу банку для зарахування на поточний рахунок одержувача в цьому ж банку, підпадають під наведене вище нормативне визначення безготівкових розрахунків [3, с. 88]. Але це твердження є неправильним, оскільки наведене визначення безготівкових розрахунків неодмінно пов'язує останні з „перерахуванням”, якого у зазначених випадках немає. У будь-якому випадку підстав для твердження про те, що Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті однозначно визнає безготівковими розрахунки, про які йдеться, немає. Отже, названа Інструкція дане питання принаймні не вирішує. За таких умов слід звернутись до того розуміння поняття платежів готівкою, яке випливає із ч. 1 ст. 198 ГК. У цьому законодавчому положенні вказується на те, що платежі (розрахунки) готівкою здійснюються через установи банків. Раз законодавець стверджує, що такі готівкові розрахунки можуть бути, то це оспорювати не можна, а можна тільки обґрунтовувати пропозиції щодо внесення змін до законодавства.

Пропозиція Черешнюк В. вилучити слова „через установи банків” із ч. 1 ст. 198 ГК аргументується тим, що визнання готівковими розрахунками платежів готівкою через установи банків „суперечить самому змістові готівкових розрахунків» [3, с. 88], є непереконливою: законодавець не позбавлений права встановлювати будь-які правові конструкції, що не суперечать Конституції України. Та й з точки зору потреб доцільного врегулювання суспільних відносин думка Черешнюк В. може бути визнана обґрунтованою тільки стосовно сільських місцевостей, в інших випадках заборона розрахунків у господарських відносинах готівкою через каси одержувачів, що випливає із ч. 1 ст. 198 ГК, є доцільною.

Один із аспектів проблеми виконання грошових зобов'язань пов'язаний із визначенням того із двох чи декількох зобов'язань, на виконання якого має бути зарахована отримана від боржника сума (отриманий платіж). Із російських авторів цієї проблеми торкався Белов В. А., але його думки з цього приводу є суперечливими і не відповідають змісту ст. 319 ЦК РФ, на яку він при цьому посилається. Він звертає увагу на те, що зазначена стаття диспозитивною нормою вирішує питання про черговість погашення зобов'язань платника (боржника) перед одержувачем платежу (кредитором) у разі недостатності здійсненого платежу для погашення всіх зобов'язань. При цьому відповідно до ст. 319 ЦК у першу чергу погашаються витрати боржника на отримання виконання, у другу чергу – зобов'язання щодо сплати процентів, а в третю – основне зобов'язання. Висновок Белова В. А. є несподіваним: „Якщо платник не зазначив грошове зобов'язання, на виконання якого здійснений платіж, кредитор вправі зарахувати отриману суму в погашення будь-якого із існуючих зобов'язань однієї черги [4, с. 114], але ж це – суто свавільне рішення, що не має під собою правової підстави за законодавством Російської Федерації.

У Цивільному кодексі України черговість погашення вимог за грошовим зобов'язанням встановлена ст. 534, що має той же зміст, що і ст. 319 ЦК РФ. Єдина відмінність полягає в тому, що ст. 534 ЦК України до другої черги відносить не

тільки проценти, а й неустойку. Логіці цього нормативного положення буде відповідати пропорційне зарахування отриманого платежу у рахунок погашення зобов'язання щодо сплати процентів і зобов'язання щодо сплати неустойки. При цьому слід звернути увагу на те, що ст. 534 ЦК не поділяє проценти на ті, що сплачуються в межах регулятивних зобов'язань, і ті, що сплачуються в межах охоронних зобов'язань. У будь-якому випадку цей поділ процентів на два види має більш істотне значення, ніж відшкодування кредитору витрат на прийняття виконання, про яке йдеться у п. 1 ст. 534 ЦК і яке не має того практичного значення, що обумовлювало б необхідність уваги до нього з боку законодавця. Тому п. 1 із ст. 534 ЦК можна було б вилучити. Але і вся ця стаття за своїм змістом викликає сумніви у доцільності її існування. Є власник грошових коштів, що має право розпоряджання ними на свій угляд (ч. 1 ст. 317 ЦК), і наявність заборгованості за грошовим зобов'язанням не позбавляє його цього права. Є кредитор, що має право стягнути заборгованість за грошовим зобов'язанням шляхом пред'явлення позову до суду. Разом боржник і кредитор можуть домовитись про черговість погашення грошових зобов'язань, якщо це має для них реальне значення. Але законодавець вирішив, що кредитори у таких правовідносинах потребують спеціальної правової охорони. Необхідність у такій охороні видається вельми сумнівною, інтереси кредиторів і без того охороняються і процентами, що сплачуються в межах регулятивних зобов'язань, і процентами, що сплачуються в межах охоронних зобов'язань, і індексацією заборгованості за грошовим зобов'язанням, і неустойкою, і правом кредитора на відшкодування збитків. На додаток до цього законодавець встановлює ще один засіб правової охорони інтересів кредиторів за грошовими зобов'язаннями у вигляді встановлення такої черговості погашення вимог кредитора при недостатності здійсненого платежу для погашення всіх вимог, яка максимально враховує інтереси кредитора: навіть вимога про відшкодування збитків у вигляді витрат на прийняття виконання, яка потребує визначення її розміру, поставлена попереду вимоги щодо сплати основної суми боргу з тією метою, щоб кредитор отримав більші суми процентів, індексації, неустойки, що нараховуються на основний борг. Складається таке враження, що Цивільний кодекс писав юрисконсульт банку, що здійснює найагресивнішу кредитну політику.

Науковці, однак, високо оцінюють зміст ст. 534 ЦК. Так, Єсіпова Л. О. пише, що правові норми, встановлені ст. 534 ЦК, є безумовно необхідними для практики цивільного обігу, що на практиці ст. 534 ЦК „має неабияке значення, оскільки майнові санкції (перш за все неустойка) за несплату (прострочення сплати) основного боргу є більшими, ніж за несплату (прострочення сплати) процентів (неустойка) за несплату неустойки, розуміється, не нараховується)” [5, с. 387-388]. Подцерковний О. П. підкреслює, що ця черговість стимулює боржник до найшвидшого виконання зобов'язань [6, с. 222].

Є, однак, набагато більш актуальна проблема черговості погашення здійсненими платежами заборгованості за одним і тим же зобов'язанням, що виникла у різні періоди. Заборгованість у сфері комунальних послуг, електро- і водопостачання стала хронічним явищем. Платники переважно визначають призначення здійснюваних ними платежів указівкою на договір. Одержувачі платежів зараховують отримані кошти в погашення грошових зобов'язань в календарній черговості їх виникнення. Платники при наступному розгляді спорів у судах часто стверджують, що

платежі повинні були зараховуватись у погашення поточних зобов'язань, а за невиконаними раніше грошовими зобов'язаннями минув строк позовної давності. Позивці і позивачів і відповідачів у таких справах не ґрунтуються на законі. Ще більше невизначеності у відповідні відносини вносять роз'яснення, що даються державними органами. Зокрема, Комітет Верховної Ради України з питань фінансів та банківської діяльності роз'яснив, що у випадку отримання платежів, у призначенні яких вказано лише вид послуги і не вказано період, за який ці послуги надавалися, платежі слід зараховувати в порядку, що відповідає періоду їх виникнення, тобто в хронологічному порядку. Подцерковний О. П. зазначає на те, що така ж позиція була сформульована у листі Головного управління у справах захисту прав споживачів м. Києва, а також підтримана в судовій практиці [6, с. 224-225]. У зв'язку з цим у пресі зверталась увага на цивільно-правове значення вказівки на призначення платежу у платіжних документах. Подцерковний О. П., однак, стверджує, що цивільно-правове значення за вказівкою в платіжних документах на призначення платежу слід визнати тільки тоді, „коли таке „призначення платежу” не суперечить інтересам кредитора в розрізі зазначеної черговості, визначеної в ЦК, за загальногосподарської практики (традиції) про першочерговість погашення простроченої заборгованості перед іншими сумами основного боргу” [6, с. 225]. Далі Подцерковний О. П. пропонує за аналогією застосовувати Закон „Про виконавче провадження” і ст. 31 Закону „Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” з метою забезпечення пропорційності погашення грошових зобов'язань” [6, с. 225].

Але як аналогія закону застосовується у випадку неврегульованості відносин актами законодавства (ч. 1 ст. 8 ЦК), так і звичаї можуть застосовуватись, якщо вони не суперечать актам цивільного законодавства (ч. 2 ст. 7 ЦК). До того ж аналогія закону в цивільному праві передбачає застосовування актів „цивільного” законодавства, до яких Закон „Про виконавче провадження” не належить. Головне ж полягає в тому, що відносини, про які йдеться, врегульовані положеннями цивільного законодавства, відповідно до яких і має вирішуватись проблема, про яку йдеться. Мається на увазі наступне.

Платники (відповідачі у таких справах) як власники коштів мають право визначати призначення здійснюваних ними платежів у межах ст. 534 ЦК. За відсутності такого визначення і наявності у платника декількох грошових зобов'язань однієї черги (ст. 534 ЦК) перед одержувачем останній не має права на свій угляд визначати призначення платежів, бо це порушувало б право власності платника. Отже, в таких випадках має місце безпідставне отримання грошових коштів. Одержувач платежу зобов'язаний повернути їх на підставі ст. 1212 ЦК. За наявності зустрічного грошового зобов'язання, строк виконання якого настав, одержувач коштів вправі зробити заяву про зарахування отриманого платежу в рахунок будь-якого грошового зобов'язання платника, строк виконання якого уже настав, але позовна давність за яким не минула (ст. 601, 602 ЦК). Якщо така заява не була зроблена, отримані кошти підпадають під дію ст. 1212 ЦК. Вони можуть бути стягнені платником, якщо не буде пропущена позовна давність, у свою чергу кредитор (одержувач коштів) може стягнути заборгованість за грошовими зобов'язаннями, але також у межах позовної давності.

Такі ситуації є хронічними явищами в діяльності комунальних підприємств. Судова практика так і не дійшла до кваліфікації відповідних обставин, яка (кваліфікація) враховувала б викладені вище міркування. Викладені міркування для повсякденної судової практики виявились занадто складними, хоч вони і відповідають обставинам, що мають місце у зазначених випадках. Тому для врегулювання відносин у вказаних та подібних їм випадках доцільно було б встановити, що платник за грошовими зобов'язаннями, яких є два чи декілька, має право на свій розсуд визначити конкретне грошове зобов'язання, для погашення якого призначається платіж. За відсутності такого зазначення платежами погашаються грошові зобов'язання платника перед одержувачем у календарній черговості їх виникнення. Це істотно спростило б відносини, про які вище йшлося, і внесло б у ці відносини правову визначеність. У цьому, на нашу думку, полягає суть проблеми.

Актуальною є проблема визначення моменту виконання грошового зобов'язання. Будь-якого загального правила з цього приводу у цивільному законодавстві не встановлюється, а визначення в ст. 30 Закону „Про платіжні системи та переказ грошей в Україні” моменту, з якого переказ грошей визнається завершеним, нічого не дає для розмежування сфер відповідальності платника і одержувача платежу як сторін грошового зобов'язання. Лише стосовно позики ч. 3 ст. 1049 ЦК встановлює, що позика вважається повернутою позикодавцю в момент зарахування грошової суми, що позичалася, на його банківський рахунок. Це законодавче положення є невдалим уже з огляду на те, що грошова сума може бути передана позикодавцеві готівкою і не зараховуватись на банківський рахунок узагалі. Але і стосовно випадків повернення суми позики шляхом безготівкових розрахунків це правило є неприйнятним, оскільки негативні наслідки дій банку, який обслуговує позикодавця і якого вибрав та укладав договір з яким позикодавець, безпідставно перекладаються на позичальника. Тому ч. 3 ст. 1049 ЦК є невдалою навіть стосовно позики, і застосування її за аналогією до інших грошових зобов'язань було б не виправданим.

Не може застосовуватись за аналогією з метою визначення моменту виконання цивільного грошового зобов'язання і ч. 3 ст. 20 Закону „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, яке днем сплати страхових внесків страхувальниками визнає день списання банком коштів з рахунку страхувальника. По-перше, ст. 8 ЦК допускає застосування до цивільних правовідносин в порядку аналогії закону лише актів цивільного законодавства. По-друге, правова норма, що встановлена названим Законом, має свою специфічну мету, що виключає застосування цієї норми за аналогією. Цілком очевидно, що вона встановлює пільгу для платників страхових внесків: на випадок неплатоспроможності банку, що обслуговує платника. Держава бере на себе негативні наслідки невиконання банком, що обслуговує платників страхових внесків, платіжних доручень платників.

Тому момент виконання цивільного грошового зобов'язання має визначатись відповідно до загального правила ст. 528 ЦК, що передбачає можливість покладення виконання зобов'язання на іншу особу. Платник за грошовим зобов'язанням дає доручення банку, що його обслуговує, перерахувати грошові кошти одержувачу коштів. Банк доручає здійснити подальше перерахування коштів Національному банку (не виключається здійснення розрахунків через інший банк, у якому платник і одержувач платежу мають кореспондентські рахунки). Національний банк (інший банк) зараховує кошти на кореспондентський рахунок банку одержувача платежа, який у

свою чергу зараховує кошти на рахунок одержувача платежу. При цьому і платник і одержувач платежу повинні нести ризик неплатоспроможності банків, яких вони вибирали і з якими вони укладали договори про розрахунково-касове обслуговування.

Подальше дослідження проблеми виконання цивільних грошових зобов'язань повинне підготувати наукове підґрунтя для приведення всього спектру правових норм, що стосуються виконання грошових зобов'язань, у відповідність з потребами доцільного врегулювання відповідних відносин.

Список літератури

1. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: Общие положения / М.И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 1997. – 682 с.
2. Подцерковный О. П. Денежные обязательства и расчетные правоотношения в Украине / О. П. Подцерковный. – О. : Негоциант, 2005. – 308 с.
3. Черешнюк В. Зміст принципу належного виконання господарського договору в національному законодавстві та міжнародних актах / В. Черешнюк // Право України. – 2007. – № 4. – С. 85-89.
4. Белов В. А. Денежные обязательства / В. А. Белов. – М. : Новая правовая культура, 2007. – 280 с.
5. Цивільний кодекс України: Коментар. – Х. : Одісей, 2003. – 856 с.
6. Подцерковный О. П. Грошові зобов'язання грошового характеру: проблеми теорії і практики / О. П. Подцерковный. – К. : Юстиніан, 2006. – 424 с.

Карабань Я. А. Исполнение гражданских денежных обязательств / Я. А. Карабань // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). № 1. – С. 381-387.

В статье анализируются положения гражданского и хозяйственного законодательства, определяющие порядок исполнения денежных обязательств, в частности, валюту исполнения, очередность погашения осуществленным платежом требований кредитора, если таких требований в пределах данного обязательства существует несколько. Рассматриваются принципы надлежащего и реального исполнения применительно к денежным обязательствам.

Ключевые слова: денежное обязательство; надлежащее исполнение; реальное исполнение; погашение требований; наличные расчеты; безналичные расчеты.

Karaban Ya. Execution of civil of monetary obligations / Ya. Karaban // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2013. – Vol. 26 (65). № 1. – P. 381-387.

The paper analyzes the situation of civil and commercial law, determining the order of execution of monetary obligations, in particular, the performance of the currency, the order of repayment osuschestvennym on delivery of the creditor, if such requirements within this commitment, there are several. Discusses the principles of proper and specific performance in relation to monetary obligations.

Keywords: monetary obligation; proper performance, specific performance, redemption requirements, cash payments, non-cash payments.